

УДК 327.39(477)

Сонько С.П.,
доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри екології та безпеки життєдіяльності
Уманський національний університет садівництва

НЕПРОСТИЙ ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ПОСТУП УКРАЇНИ: ГОЛОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ І НАДІЇ

Констатується невідповідність ведення воєнних дій на території України. Відзначаються головні тенденції розвитку геополітичної ситуації за останній рік. Аналізуються причини і можливості залагодження громадянського конфлікту в Україні мирним шляхом.

Ключові слова: геополітика, ситуація, конфлікт, мирний.

Констатируется неслучайность ведения военных действий на территории Украины. Указываются главные тенденции развития геополитической ситуации за последний год. Анализируются причины и возможности урегулирования гражданского конфликта в Украине мирным путем.

Ключевые слова: геополитика, ситуация, конфликт, мирный.

Sonko S.P. HARD GEOPOLITICAL PROGRESS OF UKRAINE: KEY TRENDS AND HOPES

States the randomness of warfare on the territory of Ukraine. The main tendencies of development of the geopolitical situation over the last year are marked. Analyzes the causes and possible resolution of the civil conflict in Ukraine peacefully.

Key words: geopolitics, situation, conflict, peace.

Постановка проблеми. Вже четвертий рік Україна перебуває у стані перманентних воєнних дій (як гарячої фази багатомісячного протистояння із північним сусідом). Відомий вітчизняний географ О.Г. Топчієв в одній із бесід з автором назвав шокуючу цифру кількості воєнних конфліктів (38), починаючи з 1945 року, учасником і ініціатором яких (попри офіційні заперечення) була Російська Федерація.

Упереджуючи закиди у надмірній політизованості пропонованої статті, нагадаємо, що геополітика означає буквально «географічна політика», тобто наука, яка досліджує географічні аргументи і рушійні сили здійснення певних політичних дій. Вітчизняні географи, особливо старшого покоління, на відміну від учених із сусідньої країни, впродовж останніх 25 років свідомо уникали гострих кутів російсько-української геополітики [9]. Можливо, саме це стало однією із причин сучасної невтішної геополітичної ситуації.

Так сталось, що деякі геополітичні прогнози, висловлені у попередній статті автора у цьому виданні [5], почали стверджуватись:

– подача води Північно-Кримським каналом до окупованого Криму була припинена [23];

– заплановані терміни будівництва Керченського мосту постійно відсуваються [18; 26];

– з 26 грудня 2016 року блокада ОРДЛО (як прообраз майбутнього муру) здійснювалась у форматі громадської акції, яка з 15 березня 2017 року (після ухвалення рішення РНБО щодо припинення транспортного сполучення між Україною та ОРДЛО) була переведена на державний рівень [24];

– президент України Петро Порошенко пообіцяв кримськотатарській громаді подати у ВР законопроект про надання Криму статусу кримськотатарської національної автономії [21].

Із наших попередніх припущень нездійсненими залишилися такі: побудова судноплавного каналу через Сиваш та спуск Каховського водосховища. Можливо, це станеться у більш віддаленій перспективі. Хоча, судячи з прогнозів наслідків глобального потепління, зазначений судноплавний канал утвориться самостійно внаслідок підйому води Світового океану вже на початку 30-х років XXI століття. А отже, російській армії уже не треба буде «пробивати коридор» через Мелітополь і Арабатську стрілку до Криму (бо Росії доведеться будувати декілька нових мостів, подібних до

Керченського, на що коштів точно не вистачить).

Із наведеного переліку можна зробити попередній висновок: геополітичні процеси протікають об'єктивно, тож важливо правильно визначити їхні головні тенденції і не запізнитись з основоположними рішеннями. На жаль, такі рішення на державному рівні ухвалюються з великим запізненням.

Пропонована стаття є черговою спробою правильної інтерпретації головних геополітичних тенденцій у контактній зоні Римленд-Хартленд, а також спрямована на упередження негативних для України наслідків розвитку геополітичних процесів. Автор цілковито впевнений у надзвичайній актуальності таких постановок і сподівається на використання результатів своїх досліджень у практичній українській геополітиці.

Задля уникнення суб'єктивізму й упередженості в оцінці сучасних геополітичних подій як головний методичний прийом автор, крім офіційних державних документів і власних напрацювань [5–13], використовував результати опитувань¹ жителів Східної України – переважно симпатиків «руського мира» (своїх однокурсників із Харківського університету випуску 1981 року, сусідів і знайомих із Наддніпрянщини, близьких та далеких родичів, знайомих, «однокашників» з аспірантури МДУ ім. М.В. Ломоносова – жителів Російської Федерації). Результати таких опитувань стали підставою для подальшого пошуку компромісних, інколи дуже важких для автора як патріота України рішень. Адже автор народився на Сході України і прожив там більшу частину свого життя (понад 40 років).

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний російсько-український конфлікт має прояв у багатьох аспектах життєдіяльності суспільства. На жаль, багато процесів і подій, що відбуваються об'єктивно, не беруться до уваги владними структурами в оцінках сучасної геополітичної ситуації.

Автор давно (ще років 10–15 тому) звернув увагу на проблему самоідентифікації громадян України. Незважаючи на початок будь-

яких дискусій (на Сході чи на Заході України) щодо мови, ринкової економіки, розпаду СРСР тощо, «індикаторним» питанням наприкінці цих дискусій було таке: «Чи існує Україна як держава?». Впевнений, що результати відповіді саме на це запитання є тією «лінією водорозділу», вміла ідентифікація якої дала нашому північному сусіду дієвий інструмент для «дефрагментації» України [1].

Причини позитивної чи негативної відповіді на це запитання досі повністю не з'ясовані², але, на святе переконання автора, – річ у географії. Як казав колись Наполеон Бонапарт: «Географія – це доля». А куди ж у географії без географічного детермінізму?

Із позицій суто внутрішніх характеристик географічного простору за останні 25 років докорінно змінилися центр-периферійні відносини [3]: з Москви центр перемістився до Києва з відповідним тяжінням навколишньої периферії.

Контактність західних кордонів України значно зросла, наслідком чого стало прагнення до євроінтеграції і переформатування центр-периферійних відносин уже з орієнтацією на більш віддалені «центри» – світові міста [14].

Відкритість кордонів стала поступово, але впевнено «приживляти» зовсім нові, відмінні від північного сусіда, орієнтири економічного розвитку: сировинно-орієнтовані галузі позаминулого виробничо-технологічного укладу почали (зокрема, «морально») занепадати [10]. На жаль, «географічно» так сталося, що саме ці сировинно-орієнтовані галузі в Україні розміщені біля кордонів із РФ. І саме Схід України цілеспрямовано заселявся переселенцями з російських міст і сіл у період індустріалізації³.

У молодого покоління, здатного до гнучкості світосприйняття, упродовж якихось 5–10 років докорінно змінилась система цінностей і життєві орієнтири: ринкова економіка дала шанс бути успішним через престижну освіту чи бізнес та зовсім інші стандарти споживання.

³ Автор свідомо (зادля упередження гостроти) оминає тему винищення на цих територіях корінного українського населення унаслідок голодоморів.

⁴ А якщо брати до уваги, що діти російського істеблішменту (навіть самого ПТН), навчаються і живуть у Великій Британії, Нідерландах, Франції, Австрії, Іспанії, а самі ідеологи «руського мира» мають нерухомість у названих країнах, то годі про щось казати.

¹ «Опитування» – це термін із соціології. Тут ідеться про аналог опитувань у вигляді переписки електронною поштою.

² Є навіть припущення, що справа у генетиці, мовляв, хромосоми «не так лягли».

Навіть незважаючи на наведені вище факти і тенденції, більш об'єктивним свідченням пріоритету європейських цінностей є те, що після початку воєнних дій на Сході впродовж лише останніх двох років кількість абітурієнтів зі Сходу України, що вступають до київських, львівських, польських вишів, зростає майже вдвічі [19; 20]⁴.

Діти виявились розумнішими за своїх батьків, бо зрозуміли – у новому постіндустріальному суспільстві, щоб чогось досягнути, треба не просто мати освіту, а й увесь час працювати на саморозвиток, постійно «штотухаючись ліктями», на відміну від їхніх батьків, життєвими орієнтирами яких були робота на державній посаді з фіксованою зарплатою, яка давала можливість якось існувати (але розбещувала), робота у колгоспі чи на підприємстві (де завжди щось можна було вкрасти), наявність «блату» (знайомих, які могли «влаштувати» дитину, «дістати» дефіцит, полікувати) і відсутність «багатіїв» (або людей із нормальним достатком), один факт існування яких поруч шалено дратував.

На щастя, наявність сьогодні успішних людей, які (не лише завдяки депутатському мандату, а й власній насназі на ниві малого чи середнього бізнесу, успіхів у сфері ІТ чи фермерства) «допомогли» старшому поколінню збагнути, що життя пройшло даремно, є беззаперечним фактом. У «сухому залишку» виявилось, що вони (старше покоління), на відміну від своїх дітей, невдахи і не мають аж ніякого морального права повчати молодь на власному прикладі. Напевне, це є найголовнішою причиною безмежної ностальгії за Радянським Союзом і за суспільством, де всі були однаково бідні.

Але найгірше те, що цим беззаперечним фактом скористалися кремлівські ідеологи, яким вдалося під прапором цієї ностальгії поєднати не лише більшість росіян, а й значну

частину громадян України. На користь цього припущення свідчать численні сучасні спроби відродити у РФ культ Й. Сталіна та інших комуністичних ідолів⁵, навіть далі – імператора Миколи II (погруддя якого, за словами Н. Поклонської, «замироточило» у Сімферополі [17]), адмірала Колчака і генерала Денікіна [22], які боролись за імперію (зокрема, з Україною).

Але все минає. І це консервативне, втрачене для історії покоління, яке залишилось без дня завтрашнього, колись піде із життя. Проте чекати на це Україні просто ніколи. Бо є ризик, що ці люди (як батьки і діди), ще встигнуть спотворити дуже багато мізків своїх дітей і онуків ностальгічними байками про безкоштовну медицину, регулярну зарплату, «світовий заколот», упевненість у завтрашньому дні і моральний кодекс будівників комунізму.

З іншого боку, звинувачувати це покоління у нерозумінні того, що насправді відбувається у світі, було б несправедливо. Спробуємо розібратись у істинних мотивах феномена двополярної України. Мотивація її західного полюса викладена автором у низці попередніх публікацій [5–13] і частково у цій, а тому додаткових коментарів не потребує. Щодо східного полюсу хід думки приблизно такий:

– не подобається нам Україна і все українське, бо західняки (бандерівці/нацисти/фашисти) разом зі своїми американськими господарями намагаються зруйнувати все радянське⁶. Ось нещодавно пам'ятник Леніну в Харкові знесли (*цит.*: мої однокурсники, зокрема економгеографи – кандидати наук);

– якщо вже їм (бандерівцям) не подобається наш президент (байдуже хто, хоч злодій, аби не український націоналіст (і це в Україні!)), про що свідчать два «майдани» поспіль⁷, ми підемо від цих хохлів на «свою» землю (Донбас) і будемо жити там, як у СРСР.

⁴ Попри беззаперечну повагу і безмежну вдячність автора до покоління, яке воювало, на Дні Перемоги досі спекулюють їхні сировинно-вмотивовані нащадки з олігархату України і Росії, які хочуть на нафті, газі, вугіллі та руді «заїхати» у рай. Але «рай» уже давно (років 20) став постіндустріальним, що показала Маргарет Тетчер, свідомо згорнувши свого часу вугільну галузь у себе в країні. То де сьогодні Велика Британія, а де Україна (чи навіть Росія)? Цього року у Кривому Розі на урочистій ході з нагоди Дня Перемоги дітей та онуків учасників війни (які вже переважно недездатні, бо мають вік понад 90 років) попросили пройти з портретами своїх славетних пращурів. На нашу думку, це є свідченням того, що термін дії «скрепа» під назвою «мой дед воевал» уже добігає кінця, і симпатикам «руського мира» треба шукати щось нове. І вони шукають...

⁶ *Цит.*: однокурсник, кандидат географічних наук: «Бо найкраще суспільство було соціалістичне – там усі були рівні і всі були впевнені у завтрашньому дні. А зараз прийшли «ліберасті» і все порушили». Проте на моє запитання: «А чим не подобається реальний соціалізм у Швеції чи Німеччині, де, на відміну від СРСР, усе справді для людини?» відповіді не було.

⁷ Історична ретроспектива свідчить, що для Києва й українців ці «майдани» були не перші. Виявилось, що кияни і раніше проганяли неугодних князів [15]. «Кроме беркутовцев, виконували свій долг за символіческою зарплату, на майдане людей не було. Были майдауны» (*Цит.* мовою оригіналу з переписки з однокурсниками).

Напевно, можна знайти ще низку аргументів східного полюсу, але названі є найголовнішими. І саме вони лежать в основі непереборного довготривалого громадянського протистояння в Україні. Уважно проаналізувавши історичні події, пересвідчуємось, що таке протистояння триває не одне століття (про що зазначали Т. Шевченко, М. Гоголь, М. Грушевський, С. Рудницький та ін.). Просто останні 70–80 років воно так вдало було сховане за ідеологічними лаштунками, що у більшості українців навіть і в думках не виникало патріотичних поривів.

На жаль, за останні 5–10 років це протистояння перейшло з латентної у гостру фазу з відповідною риторикою у ЗМІ та соціальних мережах. Як це не сумно констатувати, воно не припиниться у найближчі роки, а буде лише загострюватись (цит.: однокурсник, кандидат географічних наук: «В Україні уже ніколи не будет мира и согласия. Пусть бы себе люди жили на Донбассе как хотят, зачем же стрелять?»).

Коли організм вражає будь-яка хвороба, її намагаються локалізувати спочатку медикаментозно, потім нетрадиційно (заговорами, гомеопатією, ведичною медициною), якщо не виходить, то тоді вже хірургічно. «Медикаментозно» подібні хвороби «вдало» локалізували англійці та французи, сполучив місцевих індіанців «вогняною водою» у процесі колонізації Північної Америки; або росіяни чукчів та якутів (тими ж ліками). Із Донбасом так не вийшло, бо, крім шахт, металургії і копанок, цей регіон володів потужним інтелектуальним потенціалом [16].

Кількість і якість «ліків» Донбас пам'ятав саме з радянських часів, коли робота шахтаря цінувалась набагато вище, ніж науковця, учителя, або лікаря. А соціальна інфраструктура регіону (зокрема, наука й освіта) була такою собі «надбудовою» над «копями царя Соломона⁸» [4]. Ця «надбудова» простягалась аж до Харкова, в якому значна частина НДІ та проектних установ і сьогодні гірничо-видобувного та металургійного профілю («ПівдДІПРОРуда»,

«ДІПРОСТАЛЬ», «ДІПРОКОКС» та ін.). Отже, революційна хода України від примітивного індустріального виробничо-технологічного укладу до постіндустріального дуже глибоко «зацепила» майнові інтереси науково-технічної інтелігенції, яка (у разі згорання вугільно-металургійного комплексу у Донбасі та Придніпров'ї) може залишитися без роботи.

Тут доцільно буде навести вислів професора Преображенського з «Собачого серця» М. Булгакова: «Ну не подобається мені влада робочих і селян... Можна скільки завгодно співати революційних пісень, але безлад починається у головах⁹». Але криміналізовані «хазяї» регіону – такі собі сучасні швондери – класичної літератури (а тим більше сучасної літератури про розвиток виробничо-технологічних укладів [2]) не читали. І навіть ж напружуватись, коли вугілля (або руда) під ногами – копай і продавай. А соціалістичний антураж регіону для досягнення цієї мети якнайкраще підходить.

Спроби «лікувати» Донбас «заговорами» (коли В. Ющенко під час візиту туди у своє президентство назвав усіх донеччан за їхню російськомовність «холоуями»), або ж обіцянками Ю. Тимошенко про підняття зарплати, проблемі полярності України не тільки не зняли, а лише загострили. В останні дні влади В. Януковича Донбас просто волав, що його не чують.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, настав час хірургічного втручання, яке, по суті, і відбувається нині. Намагаючись «почути Донбас», автор ставить для себе непросте питання: а чи можливий компроміс без стрілянини?

І ось тут починається пошук важкої відповіді, яка перебуває на слизькій межі перетину табу. Згадуючи різноманітні варіанти вирішення подібних конфліктів (Індія – Пакистан, Іспанія – Каталонія, Англія – Північна Ірландія та ін.), ми тут свідомо не торкаємось югославського конфлікту з кривавими наслідками, бо принципово виключаємо такий розвиток подій. Проте найкраще (з мінімальним кровопролиттям) подібну ситуацію вирішили в Ізраїлі, надавши Палестині статус національної автономії і відгородившись від неї шестиметровим муром, водночас багатократно посиливши збройні сили і потугу безпекових спецслужб.

⁸ Сьогодні роль Соломона виконує Р. Ахметов.

⁹ При цьому автор зовсім не відрікається від свого пролетарського минулого, оскільки свого часу до ХДУ вступив через робітфак, але з висоти життєвого і наукового досвіду намагається знайти конструктивні шляхи вирішення проблеми.

Автор ризикує бути звинуваченим у проросійській позиції, але впевнений: щоб зупинити хворобу, треба локалізувати її осередок. Що ж дасть Україні рішення про надання ОРДЛО статусу «Російської автономії у складі України», а не «Тимчасово окупованої території»?

По-перше, це зупинить процес повзучої російської експансії на територію України, оскільки навіть у самій назві (на відміну від другого варіанту) відсутні ознаки воєнних дій.

По-друге, закріпить за цією територією статус, який вона хотіла набути, говорячи ще у 2014 році про федералізацію¹⁰, а отже, знищить підстави для «захисту російськомовного населення України» з боку РФ. Тим більше, що перший крок до федералізації уже зроблений заявою президента про можливість утворення національної кримськотатарської автономії [21]. Це також дасть у руки української дипломатії потужні важелі для подальшого позитивного і безкровного вирішення проблеми на міжнародному рівні.

По-третє, створить полігон, на якому будуть перевірятись різні моделі цивілізаційного розвитку, а отже, надасть надію, що колись завдяки молодому поколінню, що прагне до європейських цінностей, ця територія реально (тобто за переконаннями більшості населення, що прийде на референдум не під дулами автоматів) повернеться до складу України.

По-четверте, утворить територію, що будуватиме свою автономію на принципах «соціалістичного ладу»¹¹, і ту, на яку за ознаками симпатії до «соціалістичних цінностей» завжди зможуть переїхати палкі їхні прихильники з Харкова, Запоріжжя, Дніпра, Кривого Рогу (звичайно, не без допомоги відповідних органів).

В авторській позиції є і слабкі місця, бо існують побоювання, що буде створено прецедент для подальшої «дефрагментації» України (за О. Дугіним). Запропоноване вище буде можливим у разі виконання двох найголовніших умов. Перша – це продовження санкцій не лише проти Російської Федерації, а й проти інших країн із сировинно-військовою орієнта-

цією економіки вже відомими шляхами: обвалом цін на нафту, ненаданням високих промислових та медійно-комунікаційних технологій, розширенням списку нев'їзних осіб із числа олігархату. При цьому треба зовсім інакше поглянути на окупований Крим – як на безцінний капітал і геополітичний резерв у справі запровадження світовою спільнотою санкцій проти РФ.

І друга – повернення Україні контролю над усіма державними кордонами.

Очевидно, що вказані пропозиції можуть бути реалізовані шляхом звияжної праці всіх державотворчих інституцій (правових, політичних, соціальних, економічних, освітніх), але для автора як географа беззаперечною залишиться одна важлива істина – на географічних та економічних спеціальностях українських вишів треба суттєво збільшити кількість годин на вивчення праць англо-американської школи регіоналістики 1950–1980-х років (від Бунге до Ізарда), бо тільки тоді стане можливим виховання у середовищі майбутніх педагогів «риночників» не за назвою, а за духом.

І ще. Дуже б хотілось, щоб коштом України з майбутньої автономії організовувались пізнавальні групові тури в Європу, США, Японію для молодих її громадян... А для чого ж, власне, Україна отримала безвіз?

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России / А.Г. Дугин. – М. : Арктогея, 2001.
2. Корсак К.В., Корсак Ю.К.. Ноотехнологии – база позитивной эсхатологии и устойчивого развития / К.В. Корсак, Ю.К. Корсак [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu>.
3. Пилипенко І.О. Суспільно-географічна периферія: концепція, параметризація і делімітація : [монографія] / І.О. Пилипенко. – Херсон : Д.С. Грін, 2015.
4. Полухина Ю. За что воюют на Востоке Украины? / Ю. Полухина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu>.
5. Сонько С.П. Балтійсько-Середземноморська геополітична доктрина та занепад євразійства / С.П. Сонько // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки». – 2016. – № 3. – С. 74–77.
6. Сонько С.П. Геоінформаційні аспекти економічної та геополітичної регіоналізації Укра-

¹⁰ Яку вона фактично сьогодні вже набула, як би ми на це не заплющували очі [25].

¹¹ Із сировинно-спрямованою економікою, яка найшвидше виявиться неконкурентноздатною на світовому ринку високих технологій.

їни / С.П. Сонько // Вісник Дніпропетровського національного університету. Серія «Геологія, географія». – 2005. – Вип. 9. – С. 115–123. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/385>.

7. Сонько С.П. Глобалізаційні процеси та трансформація факторів розміщення виробництва / С.П. Сонько // Вісник Криворізького економічного інституту КНЕУ. – 2007. – № 3 (11). – С. 107–114.

8. Сонько С.П. Географічні аргументи у новітній патріотичній геополітиці / С.П. Сонько, В.А. Сандул // Українська географія: сучасні виклики : зб. наук. праць XII З'їзду Укр. географ. тов-ва : у 3-х т. – К. : Принт Сервіс, 2016. – Т. III. – С. 209–211. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/6134>.

9. Сонько С.П. QUO VADIS, вітчизняна суспільна географія? / С.П. Сонько // Сучасні проблеми розвитку географічної науки і освіти в Україні : матер. V Всеукр. наук.-практ. конфер. (м. Київ, 26–28 лист. 2015 р.). – К. : Обрії, 2015. – С. 51–53. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/901>.

10. Сонько С.П. Старопромисловий регіон Кривбасса в умовах постіндустріальної економіки: тернистий шлях від геології до техногенного туризму / С.П. Сонько, Т.А. Казакова, Д.В. Шиян // Географические аспекты устойчивого развития регионов : II Междунар. науч.-практ. конфер. (м. Гомель, 23–24 марта 2017 г.) – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорини, 2017. – С. 197–202. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/6181>.

11. Сонько С.П. Сучасні методологічні новації в концепції енерго-виробничих циклів / С.П. Сонько // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія «Географія». – 2004. – Вип. 7. – С. 134–140. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/416>.

12. Сонько С.П. Технологічні тенденції розвитку цивілізації та їх прояв у розміщенні господарства / С.П. Сонько // Вісник Дніпропетровського національного університету. Серія «Геологія, географія». – 2004. – Вип. 8. – С. 64–76. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/384>.

13. Сонько С.П. Сучасні геополітичні та соціально-економічні особливості європейської інтеграції України / С.П. Сонько, Ю.О. Кисельов // Соціально-економічні аспекти розвитку національної економіки в умовах перманентних кризових явищ : [кол. монографія] ; під ред. О.О. Непочатенко. –

Умань : ВПЦ «Візаві», 2015. – 424 с. – С. 10–15. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.udau.edu.ua/handle/123456789/342>.

14. Mezentsev K. Challenges of the Post-Soviet Development of Ukraine: Economic Transformations, Demographic Changes and Socio-Spatial Polarization / K. Mezentsev, G. Pidgrushnyi, N. Mezentseva // Palgrave Macmillan UK. – 2015. – P. 252–269.

15. Як за старих часів кияни князів прогнали [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://incognita.day.kiev.ua/yak-za-starix-chasiv-kiyani-knyaziv-proganyali.html>.

16. Бібліометрика української науки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuviap.gov.ua/bpnu/index.php?familie=&ustanova=0&gorod=5&vidomstvo=%C2%F1%B3&napryam=0&napryam_google=0.

17. Как мироточит бюст Николая II [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://joinfo.ua/sociaty/1199343_Video-kotoroe-zhdali-mirotochit-byust-Nikolaya-II.html.

18. Керченський міст розвалюється на частини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://politeka.net/ua/416656-kerchenskyu-mist-rozvaluyetsya-na-chastyny-video/>.

19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://portal.lviv.ua/news/2009/07/29/144714>.

20. Українські абітурієнти все частіше вступають до вишів у Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ridna.ua/2014/06/ukrajinski-abiturijenty-vse-chastishe-postupayut-do-vyshiv-u-evropi/>.

21. Порошенко готовий внести зміни до Конституції щодо створення кримськотатарської автономії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://tsn.ua/politika/poroshenko-gotoviyy-nesti-zmini-do-konstituciyi-schodo-stvorennya-krimskotatarskoyi-avtonomiyi-929333.html>.

22. Традиція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://traditio.wiki/>.

23. Говард Флори [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.turkaramamotoru.com/uk/BV-6796.html>.

24. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

25. Гість Остапа Дроздова – Денис Казанський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zik.ua/tv/video/83103>.

26. Терміни реалізації проекту Керченського мосту затягують [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zik.ua/news/2016/12/26/terminy_realizatsii_proektu_kerchenskogo_mostu_zatyaguyut_1015315.